

PETROVICS ISTVÁN

A középkori Szeged egyháztörténete az újabb kutatások fényében

VILÁGI EGYHÁZ

A városfejlődés útján elindult település lakói egyéb privilégiumaik mellett (vámmentesség, vásártartás, bíróválasztás stb.) egyházi kiváltságok megszerzésére is törekedtek. Mindenekelőtt a szabad plébánosválasztás jogát igyekeztek maguknak biztosítani. Fontos leszögezni, hogy a 13. században – Mályusz Elemér szerint – plébániának csupán azokat az egyházakat nevezték, amelyek nem tartoztak a főesperes alá, s tizedszedési joggal is rendelkeztek; a városok esetében a polgárok által választott plébános azonban legtöbbször megmaradt a püspök joghatósága alatt. Bár a plébános név a 14. század végére nálunk is elveszítette korábbi előkelő jelentését, a plébánia fogalmához, amely a területi alapon szervezett latin rítusú egyház legkisebb egységének számított, az Anjou-korban, s természetesen a középkor későbbi időszakában is, változatlanul hozzátartozott a tizedszedés joga. A plébánosok nemritkán minden olyan egyházi ügyet is elbírálhattak a város határán belül, amely eredendően a főesperes jogköréhez tartozott.

A 14. század első felében keletkezett pápai tizedjegyzék és egy 1458. évi oklevél adatai arra utalnak, hogy a bács-kalocsai egyházmegyéhez tartozó Szegeden a minden bizonnyal 11. századi alapítású Szent György- és Szent Demeter-templomok tekinthetők plébániának. Az említett 1458. évi oklevélből az is kiderül, hogy a szegedi polgárok már jóval a 15. század közepe előtt megszerezték azt a fontos kiváltságot, amely alapján a Szent György- és Szent Demeter-egyházak plébánosait maguk választhatták. A diploma sztereotip szóhasználatára (sicuti hucusque – 'miként ezideig'), sajnos, kideríthetetlen, hogy a polgárok pontosan mikor jutottak ennek a privilégiumnak a birtokába. Bizonyára jóval

1458 előtt, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy már az itteni hospesek részére 1242–1247 között kibocsátott kiváltságlevél is tartalmazta ezt a privilégiumot.¹

A polgárok plébános-, illetve papválasztási joga, ami valójában nem teljes kegyúri jognak hanem inkább csupán subpatronátusnak tekinthető, nemcsak a városi plébániákra terjedt ki. Birtokszerzés alkalmával ugyanis az illető helyen található egyházak kegyúri joga is a polgárok kezébe kerülhetett. Ez történt 1431-ben, amikor Barla fia István bizonyos belső- és külsőszentiváni birtokrészeit az ott levő egyház kegyúri jogával együtt adta zálogba a szegedi polgároknak.²

Kézzelfogható adatok abban a vonatkozásban sem maradtak fenn, hogy a Szent György- és Szent Demeter-templomok plébánosait milyen jogok illették meg. Egy 1400-ban kelt pápai oklevél arra látszik utalni, hogy a szegedi plébánosok valóban nem tartoztak a főesperes joghatósága alá. Ebben a diplomá-

¹ A jelen tanulmány alapszövege a Szeged története című városmonográfia I. kötete számára készült, s 1981-ben jelent meg. Az eredeti tanulmány az 1242 és 1439 közötti periódust vizsgálta, amely időhatároktól a jelen munkában eltekintettünk. A témához való visszatérést az újabb kutatási eredmények indokolják. VMO. I/1. 181.; REIZNER IV. 54.; MÁLYUSZ 1971. 122–128.; GÁRDONYI 1933. 163–182. A plébánosválasztás és egyház-kormányzat kérdését, illetve az egyház és a város késő középkori viszonyát idehaza legújabbban Kubinyi András vizsgálta. Erre ld. KUBINYI 1999. 269–300. Az utóbbi témát, vagyis az egyház és a város késő középkori viszonyát elemezte a Franciaországban élő Marie-Madeleine de Cevins is. A francia kutató az 1320–1490 közötti időszak vonatkozásában – eleget téve a reprezentatív mintavétel követelményének – 25, ún. „referencia-várost” vizsgált, amelyek a Magyar Királyság különböző régióiban találhatók és más-más várostípushoz tartoztak. Cevins Szegedet is felvette a „referencia-városok” közé. Elemzése Szeged vonatkozásában az eddig megjelent munkákon, elsősorban a Szeged monográfia I. kötetének anyagán alapult, viszont több új, érdekesnek számító vizsgálati szempontot (pl. a plébániák száma, elhelyezkedése, kiterjedtsége stb.) vetett fel. Könyvének külön érdekessége, hogy a magyarországi viszonyokat összehasonlította a nyugat-európai, elsősorban a francia városokban megfigyelhető helyzettel. Vö. CEVINS 2003. Az alföldi városok – köztük Szeged – plébániáira ld. BLAZOVICH 2002. 181–198., különösen a 182–183. oldalak. Blazovich úgy véli, hogy a Szent Demeter-templomot egy 11. századi uralkodó alapította, s az királyi kápolnaként eredetileg az esztergomi érsek alá tartozott. Plébániává való átalakítására a 12–13. század fordulóján kerülhetett sor. Az esztergomi és a kalocsai érsekség közötti nyílt viszály idején, vagyis a 12. század végén, illetve a 13. század első harmadában Blazovich szerint a kalocsai főpap elérte, hogy az érseksége, továbbá a suffraganeus püspökségei területén levő királyi kápolnákat és plébániákat a saját joghatósága alá vonja. Így kerülhetett a Szent Demeter-plébánia az esztergomi érsek iurisdictio-ja alól a kalocsai főpap joghatósága alá, s ott is maradt a középkor végéig.

ban ugyanis IX. Bonifác pápa közvetlenül a Szent Demeter-egyház rektorát utasította, hogy szegedi Egyed István laikust, akit korábban egy világi személy megölése miatt kiközösítéssel és más büntetéssel sújtottak, apostoli felhatalmazással oldozza fel. Helytelennek bizonyult azonban az a szakirodalomban korábban felbukkant nézet, amely egy tévesen VIII. Bonifác pápának tulajdonított oklevélre építve a Szent Demeter-templomot a közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó kiváltságos egyházak közé sorolta. A későbbi kutatások ugyanis tisztázták, hogy az oklevél gyanúba fogott passzusa nem a szegedi, hanem a segesi egyházra vonatkozik.³

Korszakunkból mindössze két szegedi plébánost ismerünk név szerint, az 1449-ben említett István baccalaureust, illetve az 1500-ban felbukkanó Mihályt.⁴ A plébánosok mellett tevékenykedő egyházi személyek közül pedig mindössze György fia Márton nevét őrizték meg a források. György fia Márton az egyik szegedi egyház javadalmasa (portionarius) volt, aki 1429-ben kérényezte pappá szentelését a pápától.⁵

A plébániák elhelyezkedése egyben híven tükrözi a város tagolódását: a Szent György-templom Felszeged, a Szent Demeter pedig a központi településrag (Palánk) egyháza volt. Ezeket a plébániákat a 14. század első felében említik először az írott források, s eme 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzéken, valamint a már szintén hivatkozott 1400. és 1458. évi okleveleken kívül – feltűnő módon – más írott emlék róluk a 15. század dereka előtti időszakból nem maradt fenn. Mivel a pápai tizedjegyzékben Szegeddel kapcsolatosan csak ez a két plébánia szerepel, s az 1458-ban felbukkanó Szent Péter-egyház ispotály voltaához kétség nem férhet, feltételezhetjük: Alszeged a korai időszakban nem rendelkezett

² REIZNER IV. 32–33.

³ VMO. I/4. 300. A korábban tévesen VIII. Bonifác pápának tulajdonított oklevelet valójában IX. Bonifác adta ki 1389. november 14-én. Az oklevél szövegét ld. ZW. III. 253–255. Korábbi kiadása: CD. VI/1. 350–353. Vö. GÁRDONYI 1933. 164–167.; OLTVÁNYI 1886. 2–11.

⁴ LUKCSICS 1931/38. II. 267. Az 1449. évi supplicatio arra nem tér ki, hogy István melyik templom plébánosaként tevékenykedett. Mihály a szegedi városi tanács 1500. november 2-án kibocsátott oklevele szerint a Szent György-egyház plébánosa volt. Df. 259 293. (Ezt az oklevelet a Szeged története I. kötetének szerzői nem ismerték, következésképpen nem is használták.)

⁵ LUKCSICS 1931/38. I. 224.

plébániatemplommal. Az itt élők lelki gondozását eredetileg a Szent Demeter-egyház papjai látták el. Joggal gondolhatunk erre, hisz a 12. századi alszegedi johannita ispotály működése nem tekinthető bizonyosnak, s az 1458-ban említett Szent Péter-ispotály a keresztesektől független városi – esetleg magán – alapítású intézményként jöhetett létre valamikor a 14. század során. Ezt követően az ispotály temploma, illetve a 15. század során itt megtelepedett obszerváns ferencesek kolostora látta el Alszegeden a „vallásos szolgáltatásokat”.

A Szent György- és Szent Demeter-plébániákról a legfontosabb információt a pápai tizedjegyzék őrizte meg. Ennek adatai alapján a két egyház plébánosai 1332-1337 között jövedelmükből a következő összegeket fizették a pápának:

Plébániák	A fizetett tized garasban						
	1332	1333	1334	1335	1336-1337	Pótlás 1337	Évi átlag
Szent György	-	119	114	98	238	42	122,2
Szent Demeter	107	126	83	84	238	42	113,3
Összesen	235,5 gr						

A plébániák által fizetett tizedet egységes pénznemre (garas) átszámítva közöljük; ezáltal lehetőség nyílik néhány összehasonlítás elvégzésére. Ugyanebben az időszakban – az évi átlagot véve alapul – Debrecen (Szentlászlóval és Boldogfalvával) 144, Várad (négy plébánia és Bon) 327 garast fizetett. Az 1332–1335 közötti periódusban Csanád 8,6; Miskolc 18; Pécs 73,4; Kassa pedig 552 garassal adózott a pápának.⁶ Adataink azt mutatják, hogy a 14. század első felében Felszeged a központi településmagnál gazdaságilag valamivel jelentősebb helynek számított. A két Szeged együttesen bizonyára a legmagasabb összeggel adózó alföldi város lehetett, melynek gazdasági ereje és lélekszáma azonban ekkor még messze elmaradt az ország legjelentősebb városai mögött (pl. Kassa).

Marie-Madeleine de Cevins hívta fel a figyelmet arra, hogy a Szent György-plébánia területe csak 11, a Szent Demeteré viszont hozzávetőleg 27 hektár volt. A két plébániához szerintem 3500-3500 hívő tartozott. Szegeden tehát hasonló volt

⁶ ÁMF I. 55., 266., 749., 845., 889.

a helyzet, mint a Cevins által vizsgált többi magyarországi városban. Kutatásai ugyanis azt bizonyították, hogy a magyarországi városokban az 1320–1490 közötti időszakban átlagosan 2-3 plébánia működött, s ezeknek 3-4000 hívő pasztorációját kellett ellátniuk. Ezzel szemben Nyugat-Európában, valamint Cseh-és Lengyelországban ennél kedvezőbb volt a helyzet, mivel ott 10-15 plébániát is találunk a városokban. Ez azt jelenti, hogy ott egy plébániához nagyjából 1000 hívő tartozott. A jelentős eltérés egyik okát Cevins abban látja, hogy a koldulórendek városokban való jelenléte visszafogta a plébániahálózat bővülését. Ezt a megállapítást Szeged esetében az obszerváns ferencesek alsóvárosi kolostora bizonyítja a legszemléletesebben.⁷

ISPOTÁLYOK

Szegeden a plébániák mellett a szegények, öregek, betegek és munkaképtelenek gondozását ellátó ispotályok is működtek: a Szent Péterről elnevezett Alszegeden állt – emlékéét a Régi Ispotály utca neve őrizte meg –, a Szent Erzsébet oltalma alá helyezett pedig talán Felszegeden. Az ispotályok irányítását végző magisztrátust Mátyás király 1458. évi oklevele szerint a városi polgárság maga választotta. Valószínű tehát, hogy a polgárságnak komoly beleszólása volt az ispotályok működésébe. Sajnos, e fontos intézmények létrejöttének körülményeiről, továbbá jogállásáról igen keveset tudunk. A Szent Erzsébet-ispotályt is a 14. század során alapíthatták, de később – talán valamilyen természeti csapás következtében – rombadőlt. Feltehetőleg ezzel az ispotállyal kapcsolatos az az 1449. évi okirat, amely arról tudósít, hogy Fekete Szabó János (*Johannes Sartor Niger*) laikus megszerezve a kalocsai egyházmegye vicariusának és István szegedi plébánosnak a beleegyezését, Mizsér János (*Johannes Misser*) segítségével a szegények számára újjáépíttette az elhagyott Szent Erzsébet kápolnát és házat (*capellam et domum desolatam sub vocabulo S. Elizabet*), amelyben a pápa – kérésére – egy pap misézését is engedélyezte. A Szent Péter-ispotályról az említett 1458. évi oklevélen kívül még egy adat maradt fenn, amely szintén a 15. századból származik, s a johannitákhoz kapcsolódik. A fehérvári keresztesek 1497. április 4-én

⁷ CEVINS 2003. 20-46., 176–177.

kelt okleveléből ugyanis megtudjuk, hogy Szilágyi László hajdani főbíró egyik szegedi kőháza a Szent Péter ispotály előtt (...ante ecclesiam beati petrij...) állt.⁸ Itt jegyezzük meg: a kutatás korábban Alsóvárossal azonosította azt a szegedi *terra*-t, amit II. Géza király felesége, Eufroszina királyné 1193 előtt a székesfehérvári johannitáknak adott egy kikötővel együtt. A keresztesek itteni jelenlétét valószínűsítette az a körülmény is, hogy a középkori Alsóvároson valóban állt egy ispotály. A Szent Péter oltalmát élvező ispotály létrejöttének ideje azonban ismeretlen, fennállása pedig csak a késő középkorból (1458, 1497) adatolható, vagyis nehezen képzelhető el, hogy a Szent János lovagok alapították volna ezt a kórházat. S mivel a keresztesek magyarországi tevékenységével kapcsolatos legfrissebb kutatások sem erősítették meg a johanniták szegedi jelenlétét, meg kell elégednünk azzal, hogy Alsóváros fejlődését lényegében csak a 14. század derekától követhetjük nyomon.⁹

Véleményünk szerint tehát egyik ispotály eredete sem hozható összefüggésbe a johanniták szegedi tevékenységével. Valószínűleg magán – vagy városi – alapítású intézmények lehettek.

A SZEGEDI FŐESPERESSÉG

A több mint fél évezreden keresztül fennállt szegedi vár közvetlen a Tisza jobb partján, a környező vízjárta, mocsaras területből kiemelkedő szigetek leg-

⁸ LUKCSICS 1931/38. II. 267. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a szóban forgó ispotály nem Árpád-házi/Tübingiai Szent Erzsébet, hanem özvegy Szent Erzsébet (beate Elyzabeth vidue), azaz V. István király és Kun Erzsébet leányának oltalma alatt állt. Erzsébet a Nyulak szigetén nevelkedett, a domonkos apácák kolostorában. Férje Falkenstein Záviš cseh főúr volt, akinek halála után Erzsébet testvéréhez, Máriához, Anjou II. Károly feleségéhez költözött Nápolyba. Az ispotályokra általában ld. SOMOGYI 1941. 49–104. PÁSZTOR 2000. 50–65. Az ispotályok kérdését – kitérve a fogalom tisztázására is – legújabban Kubinyi András vizsgálta, aki megadta az egyes városokban található ispotályokat, s arról listát is közölt. Gyűjtése nemcsak a királyi szabad, hanem a földesúri- és mezővárosokra, illetve egyházmegyei székhelyekre is kiterjedt. Erre ld. KUBINYI 1999. 253–267. Az ispotályok listája a 263–266. oldalakon található. Ld. még KUBINYI 2004. 187–195. Kubinyi az ispotályok meglétét – teljes joggal – a városiasodás bizonyítékának tekinti.

⁹ ÁMF I. 900–902.; PETROVICS 1980. 70–74.; KUBINYI 2000. 116. HUNYADI 2004.

nagyobbikán épült. A vár keletkezésének körülményeiről az írott források és a módszeres régészeti kutatások hiánya következtében ma még csak homályos elképzeléseink vannak. Arra is csak közvetett bizonyítékok utalnak, hogy a kővár felépítésére az 1260 és 1280 közötti években került sor. Roppant valószínű azonban, hogy azon a helyen, ahol a 13. században a kővárat emelték, már a tatárjárást megelőzően is létezett egy föld-fa szerkezetű, sáncsal megerősített erődítmény. Kristó, Kubinyi, továbbá Szegfű László, aki a Szeged monográfia első kötetében az 1241 előtti időszakot földolgozta, úgy véli, hogy a várban templom is állott. Ez lehetett Szeged legkorábbi egyháza, amelyet mindhárom kutató az 1199 óta adatolt szegedi főesperesség templomának tart.¹⁰

A korai vár, az itteni templom, illetve a főesperesség intézménye rendkívüli jelentőséggel bír, mert a segítségükkel oldható meg az a probléma, ami első pillantásra nagyon bonyolultnak tűnik. Szeged ugyanis eredetileg, vagyis az államalapítás idején, egyházigazgatási szempontból a kalocsai érsekséghez tartozott, a világi közigazgatás szerint pedig Bács megyéhez kapcsolták. Utóbb azonban Szeged a csongrádi várnépek expanziója következtében – talán már a 12. században, de minden bizonnyal még a tatárjárás előtt – átkerült Csongrád megye állagába. Egyházi szempontból viszont továbbra is a bács-kalocsai érsekség alá tartozott. Mivel főesperességeket leginkább ispáni várakban vagy váraknál alapítottak, arra kell gondolnunk, hogy Szegednek már a korai időkben volt vára, ahol – talán éppen a Bácstól való viszonylag nagy távolság miatt – a 11-12. században elindulhatott egy önálló várispánság irányába mutató fejlődés. Ez a folyamat viszont azal, hogy Szeged Csongrád megye részévé vált, elakadt. A fenti fordulat azonban nem érintette a főesperesség intézményét, amely a későbbiek során is zavartalanul működött. Változás csak annyiban tapasztalható, hogy valamikor a 12-13. század fordulóján a szegedi főesperes, aki egyébként hivatalból a bácsi káptalan tagja volt, elköltözött Szegedről és Bács városában telepedett le. A főespereseknek a káptalani székhelyre való költözése azonban nem speciális helyi, hanem országos jellegű fejlemény.¹¹

A szegedi főesperesek tekintetében tehát szerencsésebb a helyzet, mint a plébánosoknál, hiszen a bácsi káptalani kiadványok rendszeresen említik őket, mi-

¹⁰ KRISTÓ 2003. 147.; KUBINYI 2000. 171.; SZEGED I. 323–324.

¹¹ KRISTÓ 1988. 454–456., KRISTÓ 2003. 146.

vel a bácsi káptalan tagjai voltak, s Bácsón is éltek. Ebből adódóan főesperesi területük felett most már bizonyára nem személyesen, hanem helyettes segítségével látták el a felügyeletet. A szegedi archidiaconusoknak a későbbiek során Bács városában külön házuk lehetett. Bizonyítja ezt, hogy Hangacsi Mihály 1500-ban Barcsai György szegedi főesperes és bácsi kanonok házában végrendelkezett. A korszakunkba vágó oklevelek név szerint a következő főespereseket említik:

1199	I. (csak nevének kezdőbetűje ismert)
1237	Miklós
1244, 1247	Antal
1252, 1254	Simon
1255, 1256, 1263	Elek
1263	Tamás
1270, 1275	János
1279	Tamás
1280	János
1282	Tamás
1289	Jakab
1297, 1299, 1301, 1303	János
1308	Szilveszter
1320	Iván
1323, 1325, 1332	Péter
1336	István
1348	Albert
1356	Tamás
1364	Ray Mihály
1412	Mihály
1434, 1436, 1437	Básti György
1444	Karai János György
1449	Csentei György
1500	Barcsai György

Az említési évek alapján, sajnos, nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az egyes archidiaconusok mennyi ideig töltötték be funkciójukat. A szegedi főes-

peresek közül csupán Ray Mihály esetében tájékoztatnak az írott források a hivatalba lépés évéről és körülményeiről: főesperesi kinevezését V. Orbán pápa hagyta jóvá 1364. július 21-én kelt oklevelében, aki egyszersmind megerősítette Mihályt a bácsi egyház kanonokságában és az ahhoz tartozó prebendák jogában is. Jelen ismereteink szerint a szegedi archidiaconusok közül senki sem vált bács-kalocsai érsekké, maga a tisztség tehát nemigen szolgált ugródeszkaül. A legtöbb esetben birtokügyekkel kapcsolatos káptalani kiadványokban találkozunk velük, ahol a káptalan tagjai között szerepelnek. A források csupán néhányukról őriztek meg bővebben információt. Az 1303. évi bácsi káptalani kiadványban említett János szegedi főesperes aláírásával és pecsétjével tanúsította – több kanonoktársával egyetemben –, hogy VIII. Bonifác pápa István kalocsai érseknek küldött üzenetét kihirdették. A pápa ugyanis megparancsolta a kalocsai érseknek és a zágrábi püspöknek, hogy azt az oklevelét, amelyben a magyar királyságot Vencel cseh királlyal szemben Mária királynéra és annak unokája Károly Róbertre hagyta, a nevezettek hirdessék ki a cseh királysággal szomszédos területeken. Egy másik szegedi archidiaconus, Péter mester 1332-ben felhatalmazás címén László pécsi püspököt képviselte a budafelhévízi konvent előtt egy peres ügyben. Hasonlóan peres ügyben járt el Csentei György, akit 1449-ben a bácsi káptalan a ország-nagyok kérésére küldött ki. Csentei György egyébként 1453-ban javadalmainak elcserélésére kért engedélyt a pápától, arra hivatkozván, hogy Bács városában nem tud megfelelő körülmények között élni (*commode morari non potest*). A pápai kúriához benyújtott supplicatiókban 1444-ben felbukkanó Karai János Zsigmond (Sigismundus Johannes de Cara) javadalmainak bőségével tűnik ki. Szegedi főesperes lévén tagja volt a bácsi káptalannak, amelynek préposti stallumát is megkapta a pápától.

Sajnos, a szegedi főesperesség pontos területi kiterjedését nem ismerjük. Az 1332–37. évi pápai tizedjegyzék ugyanis a szóban forgó *archidiaconatus* plébániái közül csak a két szegedi – a Szent György és Szent Demeter – oltalma alatt álló egyházat említi. Magáról a főesperességről mindössze egy adat maradt fenn a 13. és a 15. század közepe közötti időszakból. Ebből pedig csupán annyi derül ki, hogy a szegedi főesperesség 20 Ft-nyi jövedelmet jelentett az archidiaconusi teendőket 1444-ben ellátó Karai János Györgynek.¹²

¹² ÁÚO. VII. 181., 241.; ÁÚO. XI. 336.; CD. IV/2. 158.; HO. VI. 81., 429.; ZICHY O. I. 9.; CD. IV/3. 179.; ÁÚO. VIII. 319.; OL. DI. 74 457.; MES. II. 119.; OL. DI. 86 853.; ÁÚO.

A SZERZETES EGYHÁZ

A 14. század első felében tűntek fel Szegeden a mariánus rendtartományhoz sorolható ferencesek. Házukat 1316-ban említi először írott forrás, bár bizonyos – kevésbé megbízható – adatok szerint már 1310-ben, esetleg azt megelőzően is itt voltak. Templomuk és zárdájuk lokalizálása a középkori Szeged topográfiájának egyik megoldatlan kérdése. A hagyományos felfogás szerint a ferencesek kolostora Árpád-házi Szent Erzsébet nevét viselte, s valahol ott állt, ahol az 1522. évi tizedjegyzékben említett Plathea Lysa húzódott. (Ez az utca talán azonos a Kapisztrán Szent János újlaki sírjánál történt csodákról 1460 táján felvett jegyzőkönyvben szereplő Plathea Elizabeth-tel.) Ezt régebben a vár területén keresték. Magunk inkább afelé hajlunk, hogy a mariánus ferencesek palánki kolostorát a Szentháromság tiszteletére szentelték fel, s ennek titulussát őrizte meg elnevezésében a Palánkot Alszegeddel összekötő utca. A ferences rendház eme lokalizációja mellett szól még a Kolostor-kapu elnevezés is – a Palánk Alsóvárosra nyíló kapuját egy 1751-ben készült térkép ugyanis Kloster türl-nek (Kolostor-ajtócskának) nevezte –, továbbá az a körülmény, hogy a kolduló rendi kolostorok általában nem a városok központi részén, hanem azok szélén álltak. Itt jegyezzük meg, hogy a mariánus rendház fekvésének meghatározása rendkívül nehéz kérdés. Legutóbb Máté Zsolt arra a következtetésre jutott, hogy a mariánus rendházat a Palánkban, mégpedig annak északi részén, az 1546. évi defterben szereplő Boldogasszony utca városnegyedben kell keresnünk.¹³ A mariánus rendház lokalizációjának kérdése tehát továbbra is nyitott, hiszen a kolostor fekvését csakis a régészeti kutatások tisztázhatnák megnyugtató módon. Magunk mindenképpen a Palánk területén keresnénk az egykori ferences rendház épületét, a várbeli lokalizációval viszont nem tudunk egyetérteni.

Minden kétséget kizáróan a ferencesek „elég szép” templomával kapcsolatos az a Bertrandon de la Brocquière-től származó tudósítás, miszerint a burgund lo-

IX. 340.; CD. V/3. 473.; ÁÚO. XII. 603.; ÁÚO. X. 344.; OL. DI. 91 147.; THEINER 1859. 404.; AO. I. 69.; 144.; ZICHY O. I. 190.; AO. II. 108., 212., 623.; S. CD. X. 22., 35.; AO. V. 166.; S. CD. XII. 363.; KATONA 1800. 80-81.; OL. DI. 12 627.; ACTA BOSNAE 158.; OL. DI. 14 239.; OL. DI. 72 087.; LUKSICS 1931/38. II. 218.; VMO. I/1. 511.

¹³ MÁTHÉ 1989. 17.

vag részt vett az itteni istentiszteleten, „amelyet egy kissé magyaros módon” tartottak. Ez a megjegyzés valószínűleg arra utal, hogy a ferencesek nemcsak a prédikációkban használták a magyar nyelvet, hanem a liturgiában is.¹⁴

A szegedi ferencesek derekasan kivették részüket a rend életéből, hiszen 1329-ben, 1371-ben, 1452-ben, 1471-ben, 1481-ben és 1536-ban náluk bonyolódtak le a tartománygyűlések. Életüket azonban hamorosan megzavarta a renden belül megindult reformmozgalom, aminek eredményeként a ferences tábor két részre szakadt. A régi mariánus provinciából, amelynek tagjait ettől kezdve konventuális minoritáknak nevezték, kivonultak az obszervánsnak mondott ferences („cseri”) barátok, akik az új, szigorúbb szabályokhoz alkalmazkodó szalvatoriánus rendtartományt alakították meg. Cesarini Julián pápai követ az utóbbiak pártját fogta, s már 1444-ben nekik ítélte a szegedi ősi kolostort és templomot. A minoriták azonban nem engedtek, s 1452-ben éppen Szegedre összehívott tartományi gyűlésükön választották meg provinciálissá Igali Fábiant, akinek vezetésével 1454-ben maguk is a reform útjára léptek. Ezzel a lépéssel sikerült megmenteni tartományukat a felbomlástól. Az obszervánsok kénytelenek voltak odébb költözni, s végül Alsóvároson telepedtek le. Ettől fogva Szegeden két ferences rend élt egymás mellett. A köztük lévő ellenségeskedés azonban a szétválás után sem szűnt meg.¹⁵

Nem feladatunk a rend két ága közti viszony alakulásának nyomon követése, ezért itt csak arra utalunk, hogy a konventuális zárda 1542-ig állt fenn Szegeden. Velük ellentétben az obszervánsok Szeged török kézre kerülése után sem hagyták el a várost, s abban a rendházban éltek a későbbiek során is, amelyet a 15. század második felében építettek maguknak Alsóvároson. Ennek a kolostornak a temploma Havi Boldogasszony (Szűz Mária) oltalma alatt állt. Felszentelésére a templomhajó északi és déli falán másodlagosan elhelyezett kőtáblák felirata szerint 1503-ban került sor. Többen úgy vélik, hogy erre a kolostorra vonatkozik az 1459. évi, Mátyás király által kiadott oklevél azon adata, amely hetivásárt és négy mézársház felállítását engedélyezte *ante claustrum Beate Marie virginis*. A Havi Boldogasszony-templom és kolostor részletes műemléki kutatását 1984 és 1992 között elvégző Lukács Zsuzsa azonban

¹⁴ PALÁSTI 1983. 231–232.

¹⁵ BOROVSZY 1895. 753–754.; SZEGED I. 485–486.

azon a nézetten van, hogy a szóban forgó rendház még nem állhatott 1455-ben, hiszen a Szegeden ebben az évben megfordult Kapisztrán Szent János ekkor nem az obszervánsok kolostorában, hanem Fügedi Benedek polgár házában szállt meg. Lukács Zsuzsa kutatásai ugyanakkor azt is bebizonyították, hogy a kolostoregyüttes nyugati szárnya, pontosabban annak első önálló épülete csak az 1480-as évekre készülhetett el.

Vitatott a Szent Péter-ispotály és a Havi Boldogasszony-kolostor templomának egymáshoz való viszonya is. Cs. Sebestyén Károly úgy vélte, hogy a Szent Péter-templom a Havi Boldogasszony-templom első építési periódusának tekinthető. Ez azt jelenti, hogy az új templom a régi helyén, az egykori Szent Péter ispotálytemplom hajójának a felhasználásával készült. Ezzel szemben Lukács Zsuzsa amellet érvel, hogy a Szent Péter-ispotály templomát az obszerváns ferencesek 1480 és 1543 között fokozatosan lebontották, anyagát viszont gótikus stílusú új kolostoruk és templomuk építéskor felhasználták. Az új épületegyüttest tehát nem az egykori ispotálytemplom helyén, hanem annak közelében húzták fel.¹⁶

A Szegeden élő ferencesek, különösen az obszervánsok rendkívül fontos szerepet játszottak a déli irányból fenyegető eretnekmozgalmak, elsősorban a huszitizmus feltartóztatásában és visszaszorításában.

A másik legrégebb szegedi kolostor a domonkosokhoz köthető. Alapítására 1318-ban került sor, védőszentje Szent Miklós volt. A kutatók közül többen hosszú ideig úgy vélték, hogy a domonkosok rendháza egy korábbi, ugyancsak Szent Miklós oltalma alatt álló bencés kolostor helyén épült fel a 14. század elején. Egyik előző munkánkban sikerült bebizonyítanunk, hogy az az 1225. évi oklevél, amit a kutatók eddig a szegedi bencés apátság megléte bizonyítékának tekintettek, valójában nem erre a kolostorra, hanem a Csepel-szigeten levő, Szent Miklós tiszteletére szentelt ercsi bencés monostorra vonatkozik. Így semmi sem támogatja azt a nézetet, hogy a domonkosok a maguk rendházát egy korábbi bencés apátság romjain építették volna fel. A prédikátor barátok szóban forgó kolostora Felszegeden, a Szent György-plébániatemplom közelében állt. Az általunk vizsgált időszakból több adat nem maradt fenn róla,

¹⁶ REIZNER IV. 56.; KARÁCSONYI 1923/4. I. 270–272.; CS. SEBESTYÉN 1938. 85–123.; BÁLINT 1975. 25–29.; LUKÁCS 2000. 143–192.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 459–467.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

a rá vonatkozó írott források csak a 15. század második felétől szaporodnak meg. Annyi azonban mégis ide kívánczik, hogy az intellektuális jellegű, magas tudományos színvonalú prédikációt tevékenységük homlokterébe állító domonkosok igen népszerűek voltak Szegeden, s iskolájuk is működött a városban. A 16. század elején azonban a rendház hanyatlásnak indult. Pusztulását felgyorsította az 1516-ban bekövetkezett tűzvész. Az utolsó barát 1529-ben távozott belőle. A domonkos kolostor templomának romjain építették fel a maguk új templomát az 1739-ben Belgrádból jött és Szegeden megtelepedett minoriták, akik ugyancsak Szent Miklóst választották patrónusuknak.¹⁷

A domonkosokéhoz hasonlóan fontos kulturális központnak számított a premontrei apácák szegedi kolostora, amely a magyar nyelvű kódexirodalom egyik központja volt. A zárda létezésére vonatkozó egyetlen biztos hitelű történeti adatunk 1511-ből származik, amikor Fegyverneki Ferenc sági premontrei prépost a szegedi nővérek közül többet Somlóvásárhelyre telepített. Kolostoruk, amelyet a Szentlélek oltalma alá helyeztek, szintén Felsővároson állt. Az 1522. évi tizedjegyzék a Szent György, Szent Miklós és Angyal utcák után tesz említést a Szentlélek utcáról (*Plathea Spiritus sancti*). A kutatók közül többen feltételezik, hogy a premontrei apácák kolostora a tatárjárás előtt létesült. Megszűnése az 1520-as évekre tehető, amikor is az apácák valamennyien Somlóvásárhelyre költöztek. Ebben nagy szerepe lehetett az 1516. évi tűzvésznek, amely a Szentlélek-kolostorban is komoly károkat okozott.¹⁸

A VÁRBÉLI TEMPLOM

Végezetül szeretnénk kitérni a várbeli templom problémájára. A szegedi főesperesség megszervezésével kapcsolatban már említettük, hogy az *archidiaconatus* templomának minden bizonnyal a várban kellett állnia, s patrónusa talán Szűz Mária volt. Koszta László úgy véli, hogy a várbeli Boldogasszony-templom a királyi kápolnák intézményéhez tartozott, s így bizonyára nem

¹⁷ HARSÁNYI 1938. 81.; BÁLINT 1975. 22–25.; PETROVICS 1981. 37–42.; ÉPÍTÉSZE-TI EMLÉKEK 469.; 539.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

¹⁸ BÁLINT 1975. 42–63., SZEGED I. 483–484.; ROMHÁNYI 2000. s.v. Szeged.

rendelkezett területi plébániai jogkörrel. Mivel királyi egyház volt, egyházi joghatóság szempontjából nem a területileg illetékes bács-kalocsai, hanem az esztergomi érsek gyakorolt fennhatóságot felelte. Szegfű László szerint I. Géza király ezt a templomot a szávaszentdemeteri görög monostornak adományozta. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy Géza ugyanakkor igyekezett kárpótolni a fenti egyház eladományozásával veszteséget szenvedett bács-kalocsai érsekséget, s ígéretet tett egy új főesperesi templom építésére. Szegfű szerint ez lett a későbbi Szent Demeter-templom.¹⁹ Ez az egyház a szegedi főesperes Bácsra költözése után, valamint a 14-15. századi források szerint egyértelműen a város egyik plébániatemplomaként működött.

A várbán később egy gótikus templom tűnik fel, amely még a 17-18. században is látható. A török kiűzése (1686) utáni vedutákon és térképeken a templom perspektivikus ábrázolása, valamint alaprajza is több ízben szerepel. A magas, karcsú, támpillérekkel megerősített templom a látképek tanúsága szerint csaknem sértetlenül vészelte át a török hódoltságot. Még a 18. század elején is könnyen rendbehozható állapotban volt, hiszen Nádasdy László csanádi püspök, aki Szegedet kívánta megtenni egyházmegyéje székhelyének, 1711-ben igényt formált erre a templomra. Nádasdy kérelme, valamint az említett veduták egyértelműen megerősítik Dugonics András 1794-ből származó tudósítását, miszerint a várbán templom állott. Ennnek romjait Dugonics gyermekkorában még látta is. A templom maradványait a várbeli építkezések során Mária Terézia idejében bontották el. A középkori vártemplom főhajójának északi és déli alapfalát, pontosabban azoknak egy-egy középső részletét Vályi Katalin és Horváth Fernec tárta fel a „Mária Terézia kapu” közelében 1999 és 2001 között végzett ásatásuk alkalmával. A vártemplom lokalizálásával a régészeti kutatás egy régóta vitatott kérdés végére tett pontot.²⁰

Mivel a középkori várbeli templomról nincsenek megbízható korabeli írott források, s ebben a tekintetben a régészettudománytól sem várhatunk segítségét, máig megfejtetlen kérdés, hogy kinek az oltalma alatt állott ez az egyház. Dugonics András állítása szerint „Szent Örsébet” volt a templom vé-

¹⁹ SZEGED I. 283–295., 322–328.; KOSZTA 1999. 45.

²⁰ BÁLINT 1975. 25–27.; KUBINYI 2000. 113.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 502–509.; HORVÁTH 2003. 218.

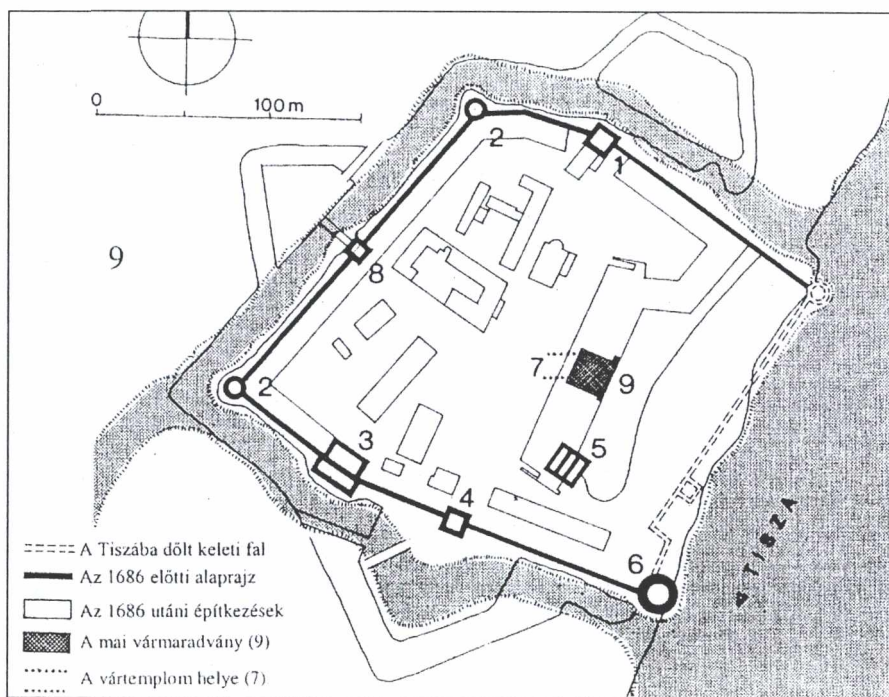
dószentje, s az ő nyomán később mások is átvették azt a nézetet. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Dugonics Andrásnak a 18. század végén készült tudósításába számos tévedés csúszott (pl. szerinte a templomot építtető V. László király I. Ulászló fia volt, a templomot 1350-ben emelték). Ennél fogva Dugonicsnak a templom védőszentjével kapcsolatos megjegyzését nem tekinthetjük teljesen megbízhatónak. Azt sem zárhatjuk ki továbbá, hogy a vártemplom Szent Erzsébet patrocíniumában az egykori Szent Erzsébet-ispotály védőszentjének neve őrződött meg a szegedi néphagyományban. Egy dolgot viszont biztos állíthatunk: a Szent Erzsébet-ispotály kápolnáját nem azonosíthatjuk a vártemplommal.²¹

A veduták, az alaprajz, valamint a 19. századi várbontás alkalmával előke-
rült faragványok alapján arra gondolhatunk, hogy a gótikus vártemplom egy nagyméretű, talán háromhajós csarnoktemplom lehetett, amelynek szentélyén hosszú, csúcsíves ablakok helyezkedtek el. Horváth Ferenc arra is felhívta a figyelmet, hogy az északi oldalon, a szentély mellett felhúzott torony és a feltehetően szerzetesi kórossal meghosszabbított szentély a ferencesekre jellemző alaprajzi elrendezést sejtet. Ebből fakadóan mégsem lehet teljesen elvetni azt a feltételezést, hogy a mariánus ferencesek rendháza a várban állt és ehhez a templomhoz kapcsolódott.

Horváth Ferenc még egy másik épülettel kapcsolatosan is felvetette annak középkori eredetét. Ez a vár délkeleti részében, a mai vármaradványtól déli irányban hozzávetőleg 40 méternyire, részben a mai múzeum épületének helyén állhatott. A Marsigli féle 1686. évi látkép, valamint az 1709-ből származó mariazei veduta ezen a helyen szintén egy templomot tüntet fel. Ez a gótikus vártemplomnál alacsonyabb, egytornyú templom volt. Korábban Bálint Sándor ezt a templomot a szerbek első szegedi templomának vélte, ám ez az elképzelés egy 18. századi térkép alapján később tarthatatlannak bizonyult. A szóban forgó templomról – középkori eredetének valószínűsítésén kívül – gyakorlatilag semmit sem tudunk.²²

²¹ CS. SEBESTYÉN 1938. 17–26.; ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 508–509.

²² ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK 509.; 511–512.

2. ábra. A szegedi vár alaprajza. (Építészeti emlékek 507. old.)

Rövidítés- és irodalom jegyzék

- ACTA BOSNAE: Ferrend in, Eusebius: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. 925–1752. Zagrabiae 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)
- AO: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Bp. 1878–1920.
- AUSZ: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.
- ÁMF: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- ÁÚO: Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest, Buda 1860–1874.
- BÁLINT 1975: Bálint Sándor: Szeged reneszánszkori műveltsége. Humanizmus és reformáció 5. Budapest 1975.
- BLAZOVICH 2002: Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. *Dél-alföldi Évszázadok* 17. Szeged 2002.
- BOROVSKY 1895: Borovszky Samu: A ferencziek történetéhez. In: *TT* 1895. 749–755.
- CD: Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- CEVINS 2003: Marie-Madeleine de Cevins: Az egyház a késő-középkori városokban. Bp. 2003.
- CS. SEBESTYÉN 1938: Cs. Sebestyén Károly: *Szeged középkori templomai*. Szeged 1938.
- ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK: Horváth Ferenc – O. Csegezi Monika – Péter László – T. Knotik Márta: Szeged építészeti emlékei. Különnyomat a Csongrád megye építészeti emlékei c. kötetből. Szerk.: Tóth Ferenc. Szeged 2000. 337–756.
- GÁRDONYI 1933: Gárdonyi Albert: *A városi plébániák kiváltságos állása a középkorban*. Károlyi Árpád – Emlékkönyv. Bp. 1933. 163–182.
- HARSÁNYI 1938: Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938.
- HO: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghelyi Dezső:

- Hazai Okmánytár. I-VIII. Győr-Bp. 1865-1891.
- HORVÁTH 2003: Horváth Ferenc: Szeged, várkert. In: *Régészeti kutatások Magyarországon* 2001. Bp. 2003. 218.
- HUNYADI 2004: Hunyadi, Zsolt: *Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary*, c. 1150–1387. Kéziratos PhD értekezés. Bp. CEU-2004.
- KARÁCSONYI 1923/4: Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I-II. Bp. 1923–1924.
- KATONA 1800: Katona, Stephanus: *Historia Metropolitanae Colocensis ecclesiae*. Colociae 1800.
- KOSZTA 1999: Koszta László: Szeged egyházi intézményei és egyházi kultúrája a középkorban. In: T. Molnár Gizella (szerk.): *A régió kulturális központja, Szeged. Fejezetek Szeged város kultúrtörténetéből*. Szeged 1999. 45-50.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988.
- KRISTÓ 2003: Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. *Dél-alföldi Évszázadok* 20. Szeged 2003.
- KUBINYI 1999: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 22. Bp. 1999.
- KUBINYI 2000: Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. *Dél-alföldi Évszázadok* 14. Szeged 2000.
- KUBINYI 2004: Kubinyi András: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 2004. 187–195.
- LUKÁCS 2000: Lukács Zsuzsa: A Szeged-alsóvárosi középkori ferences kolostoregyüttes. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000. 143–192.
- LUKCSICS 1931/38: Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. I-II. Bp. 1931–1938.
- MÁLYUSZ 1971: Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.
- MÁTÉ 1989: Máté Zsolt: Szeged XVI. századi helyrajza. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XIV. Szeged 1989. 5–75.
- MES: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I-II. Red. Ferdinandus Knauz.

- Strigonii 1874-1882. III. Red. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924.
- OLTVÁNYI 1886: Oltványi Pál: *A szegedi plébánia és a és t. piarista atyák szegedi krónikája*. Szeged 1886. 1-12.
- PALÁSTI 1983: Palásti László: Bertrandon de la Brocquière alföldi útleírása. In: *Somogyi-könyvtári Műhely* 22 (1983) 227-232.
- PÁSZTOR 2000: Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp. 2000 (METEM, reprint).
- PETROVICS 1980: Petrovics István: Azonfolua alio nomine Felzeged. In: *AUSZ LXVII*. 67-74.
- PETROVICS 1981: Petrovics István: Volt-e Szegeden bencés apátság? In: *AUSZ LXXI*. 37-42.
- REIZNER I-IV. Reizner János: *Szeged története I-IV*. Szeged 1899-1900.
- ROMHÁNYI 2000: F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest] Pytheas, 2000.
- S. CD.: Marko Kostrenčić-Tadeus Smičiklas: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae/Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. I-XVIII. Zagrabie 1904-1990.
- SOMOGYI 1941: Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp. 1941.
- SZEGED I.: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged 1983.
- THEINER 1859: Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*. I. 1216-1352. Romae-Parisiis-Vindobonae. 1859.
- TT: Történelmi Tár
- VMO: Vatikáni magyar okirattár. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia). Első sorozat. 1-4. Bp. 1885-1891.
- ZICHY O.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I-XII. Pest-Bp. 1871-1931.
- ZW: Franz Zimmermann - Carl Werner - Georg Müller - Gustav Gündisch - Herta Gündisch - Gernot Nussbächer - Konrad G. Gündisch: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I-VII*. Hermannstadt - Köln - Wien - Bukarest. 1892-1991.